

и 5391 50267
ПРОФЕСОР Р. ЛАЩЕНКО. PROFESSEUR R. LACHTCHENKO.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ДОГОВІР
1654 р.
МІЖ УКРАЇНОЮ
І ЦАРЕМ МОСКОВСЬКИМ.

TRAITÉ DE PEREÏASLAV

DE L'ANNÉE 1654 ENTRE L'UKRAÏNE
ET LE TSAR DE MOSCOVIE.

Окремий відбиток

з Ювілейного Збірника

в честь професора Др.

С. Дністрянського.

ПРАГА.

НАКЛАД УКРАИНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ.

ДЕРЖАВНА ДРУКАРНЯ В ПРАЗІ.

LIBROFEECB 6 JAHTEHO PROFESSOR R. IVANOVITCHENKO

NEPERCJABCPKNU DOLOBI

1694 b

MIK VIKPAPHOI

I LAPER MOCRQBCPKNU.

SLOVANSKÁ KNIHOVNA

3186252703

АТАН

КАЧКИ СТАПЧЕВИН СТОЛІНІ ОНОЮДІСІД С ДАІКАН

ІААН В ВИЧАКУД АННАЖЧЕІ

1988

Від автора.

Переяславський договірний земельний і Переяславський

установи, які виникли після Переяславського договору, але вони не були засновані на державній землі. Це було зроблено з метою підтримки цивільної влади та підтримки місцевих жителів. Але це було зроблено з метою підтримки цивільної влади та підтримки місцевих жителів.

І 539 |

Професор Р. Лашенко.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 р. МІЖ УКРАЇНОЮ І ЦАРЕМ МОСКОВСЬКИМ.

PROF. R. LACHTCHENKO: TRAITÉ DE PEREIASLAV
DE L'ANNÉE 1654 ENTRE L'UKRAINE ET LE TSAR
DE MOSCOVIE.

Питання про ті юридичні підвалини, на які спирається Переяславський договір 1654 р., знаходить в науковій літературі, зокрема в російській, найріжноманітніше освітлення. Сталого, одностайного погляду серед учених на цей договір нема: „Скільки істориків“, каже Липинський, „стільки на цю справу ріжноманітних поглядів“¹⁾. І дійсно: одні з учених, як Розенфельд, вбачають в Переяславському договорі 1654 р. неповну інкорпорацію України Росією, другі додержуються погляду, що Україна, на підставі Переяславського договора, з'єдналася з Росією на засадах васальної залежності; так напр., з російських учених цього погляду додержується проф. Коркунов, також Мякотин, а з українських — проф. Грушевський. Де-хто з учених, як акад. Дьяконов, вбачає в Переяславському договорі — „реальну“ унію; того-ж погляду тримається і акад. Попов; другі-ж, і в тім числі відомий проф. Сергєєвич, вбачають в цьому договорі унію особисту. Погляд проф. Сергєєвича поділяє і акад. Філіппов.

Отже вияснення питання про юридичну природу договору 1654 р. виявляє собою велику цікавість і зокрема для українських правників, бо Переяславський договір, як відомо, відіграв в історії України величезну роль, означивши долю нашої батьківщини на довгі - довгі роки.

Не беручи на себе труда вияснити це питання (про юридичні підвалини Переяславської умови) з належною повнотою, дозволяю собі в цьому начерку лише висловити в загальній та стислій формі

¹⁾ Вячеслав Липинський: Україна на переломі, 1920; 29 ст.

де-які думки про юридичну природу Переяславського договору

Як відомо, основний зміст Переяславського договору такий:

1. Україна має свою власну державну територію в межах воєводств Київського, Брацлавського, також частини Волині — на Правобережжю, і воєводства Чернігівського — на Лівобережжю, теже в лініях, що були закреслені т.зв. Зборівським договором¹⁾.
2. Україна має свій власний уряд з гетьманом на чолі; урядовання нозалежне від Москви.
3. Право власного законодавства.
4. Судовий устрій — свій власний; суд незалежний від Москви: „что бы ни воевода, ни бояринъ, ни стольникъ въ суды войсковые не вступалисъ... гдѣ три человѣка казаковъ, тогда два третьяго должны судити“.
5. В основу державного устрою покладається принцип традиційно-український — виборчий: гетьман і урядовці обираються вільними голосами.
6. За Україною заховується надзвичайно важливе право — право зносин з чужоземними державами; правда, це право, при затвердженю в Москві договірних статей, було обмежено: було умовлено, що гетьман має право увіходити в зносини з турецьким султаном і королем польським лише з відома царя; також умовлено й про те, що гетьман тих послів, які „присланы отъ кого будуть царскому величеству съ противнымъ дѣломъ“ повинен був „задерживать въ войскѣ“ і писати про них государю.²⁾
7. Україна має своє власне військо реєстрове в кількості 60.000 шабель.
8. За всіма „станами“ забезпечуються їх особисті та маєткові права.
9. За митрополитом і „духовного чина людьми“ спеціальним артикулом забезпечувалися їх права „на маєтности; государь мусив на це й видати „свою государскую жалованную грамоту“.³⁾
10. Утримання козаків упадало на місцеві прибутики.
11. Москва, зі свого боку, зобовязується озброєною рукою захищати Україну від будь-яких замахів на неї Польщі⁴⁾;
- Україна-ж повинна за цю мілітарну поміч платити Москві данину грішми, але без жадного втручання в їх стягнення московських урядовців.

В своєму поданню цареві Богдан Хмельницький настоював між іншим, щоби всі ці українські привилії царь ствердив на хартіях за печатями, щоби на вічні часи непорушні були.

В своїй жалованій грамоті Богдану Хмельницькому і всьому війську Запорожському царь зазначив, що Україна приймається під його царя „високую руку“ і зобовязується служити йому,

¹⁾ Див. моногр. Костомарова: Богданъ Хмельницкій, т. II, 403 ст.

²⁾ У Костомарова, ibid. 415. Див. також Акт. Ю. и Зап. Россії, т. X.: „Просительные статьи о правахъ всего малорос. народа, представленные войсковыми посланниками боярамъ 14 марта и государевы указы на эти статьи“, п. 14. (стор. 446.).

³⁾ пункт 6. ред. „статей“ 21. березня; п. 18 ред. 14. березня.

⁴⁾ пункти 7, 8 і 10 Переяславських „статей“ ред. 21. березня; п. 19, 20 ред. 14. березня.

цареві (Олексію Михайловичу), сину царському „государю-царевичу Алексію Алексєевичу“, а також — як сказано в тій-же царській грамоті — „и наслѣдникамъ нашимъ“. Разом з тим царь стверджував, що на Україні заховуються всії попередні права і привилії (... „вельми быти имъ — сказано в грамоті — подъ нашою царскаго величества высокою рукою по прежнимъ ихъ правамъ и привилеямъ, каковые имъ даны отъ королей польскихъ и отъ великихъ князей литовскихъ и тѣхъ ихъ правъ и вольностей нарушивати ни чѣмъ не велѣли...“).¹⁾

Такий в основних загальних рисах зміст Переяславського договору 1654 року.

Що ж власне виявляє собою з боку правничого Переяславський договір?

Ми вже вище згадували, що де-что з російських авторів вбачає в акті „злуки“ України з Росією (на підставі Переяславського договору) — навіть неповну інкорпорацію України Московщиною. Отже спинимось спочатку на цьому погляді.

Інкорпорація з'являється, як відомо, здавна одним з самих звичайних способів приєднання одної державної території до другої. Інкорпорація передбачає цілковите злучення, цілковите з'єднання інкорпорованої території з тим державним тілом, що до нього ця територія приєднується, як його провінція. По самій суті, по самій природі своїй, інкорпорація есть заперечення ідеї суверенітету, ідеї верховенства, політичної незалежності. Коли злучається ціла держава з другою, як провінція цієї останньої, само собою, що ні про який свій власний суверенітет, про його задержання, в складі тої держави, що до неї ця держава приєднується — не можна вже й говорити. При інкорпорації „держави з'єднуються таким способом, пише проф. Коркунов, що одна безумовно підлягає другій. Та держава, що приєднується, перестає бути державою і зливается з державою, що її приєднала“.²⁾ „Інкорпорація — пише зі свого боку проф. А. Алексєєв — обумовлюється підлеглістю одної держави суверенній владі другої.“³⁾

Але з другого боку, таке приєднання не виключає можливості, що інкорпорована територія в складі тої держави, що до неї вона приєднана, буде користуватися більшою чи меншою або навіть і дуже широкою автономією, але ця автономія — як цілком правильно зауважує академ. Філіппов — існує лише остільки, „оскільки вона відповідає в даний час інтересам держави“⁴⁾. За-

¹⁾ Див. „Жалованую грамоту“ царя Алексія Михайловича гет. Богдану Хмельницькому. Акт. Ю. и З. России, т. X (ст. 430.). У Костомарова, *ibid.* 429 стор.

²⁾ Коркуновъ: Русское государственное право. I. т., 164 ст.

³⁾ А. С. Алексєевъ: Русское госуд. право, изд. пятое, М., 165 ст.

⁴⁾ А. И. Филипповъ: Учебникъ истории русского права, 582 ст.

лишити старі привилії або дати якісь нові приєднаній провінції залежить цілковито від волі тої держави, що до неї дана провінція приєдналася“¹⁾.

Цей спосіб приєднання державних територій до других державних тіл, як провінцій останніх, себ-то шляхом інкорпорації, був, як відомо, дуже поширеній в практиці т.зв. „імперіалістичних“ держав, що користувалися в даному разі правом“ сильнішого. Звичайна путь, що по ній йшли такі держави, поширюючи свої території — це путь завойовань. При огляді всесвітньої історії, починаючи з самого давнього її періоду, ми бачимо, що путь завойовань чужих територій домінував, як спосіб до поширення кордонів держав-завойовниць. Завойовані збройною силою чужі території звичайно оберталися державами-завойовницями в провінції останніх. Кир Персидський, спираючись на збройну силу, поширює кордони Персії, приєднуючи до неї і Лідію, і Мідію, і Вавилон, і Сирію, і Палестину, і Фінікію. Спираючись на свої легіони, залізний Рим поширює свою владу на Сіцілію, Сардинію з Корсікою, Іспанію, Далмацію, Македонію, обертаючи зруйнований Карфаген в провінцію „Афріка“. Цілі поодинокі царства, перед тим незалежні ні від кого, обертав Рим в своїй провінції силою своєї зброї.

Зокрема поширює Рим свої володіння шляхом щасливих війн в період республіки, коли до Риму приєднуються одна за другою все нові та нові провінції по-за Італією. Розповідаючи про завойовання Риму, проф. Виноградов писав: Сіцілія була його (Риму) першою провінцією по-за Італією, потім приєдналася Цізальпінська Галія, Сардинія з Корсікою, Іспанія, Македонія (Греція), Афріка (Карфагенські володіння)²⁾. До провінції з Риму, звичайно, посилалися намісники (проконсули й пропретори); вся-ж земля, скорених римській владі народів, вважалась за *ager publicus populi Romani*. „Римський намісник, пише той самий вчений, „звичайно, дуже зловживав своєю владою — грабував народ і учиняв усякі насильства“³⁾. Правда, урядовання провінціями по дірективах з центру Рим в поодиноких випадках модифікував і з принципами місцевої автономії, іноді досить широкі, але в решті і в цих випадках всі заходи місцевої влади повинні були відповідати тим вказівкам, які давалися з Риму⁴⁾. Самий-же устрій провінцій означався осібним положенням (*lex provinciae*) з чинністю на їх

¹⁾ *ibid.*, 524—585 ст.

²⁾ Див. П. Г. Виноградовъ: Древній міръ, 1921. 116 ст.

³⁾ *Ibid.* 117 ст.

⁴⁾ Окрім групу складали лише ті римські „общини“, правні відносини яких до Риму означалися осібним договором (*foedus*) і які заховували навіть і свою політичну незалежність т.зв. *civitates foederatae*, але й ці „общини“ повинні були в решті решилі слідкувати за Римом („*maiestatem populi Romani comiter conservantō*“).

територіях т. зв. *edicta provincialia*, які видавалися місцевими правителями. Але не будемо спинятися на періоді давнішому...

Пригадаємо краще, що і в нові часи інкорпорація також цілих держав, перед тим незалежних, з'являється, на жаль, звичайним способом поширення власних державних кордонів в практиці і сучасних „великих“ держав. Згадаємо хоч би колишню імперію Російську, добре $\frac{3}{4}$ території якої складалося з чужих завойованих територій. Зокрема виразно цей завойовницький характер Росії визначився з епохи царя Івана Грозного, який в 1552 році приєднав до Московщини царство Казанське, потім Астрахань, далі (1582 р.), „Сібір-неїсходимий“, діставши її із рук козака Ермака. При царі Петрі Росія набуває Ліфляндію, Інгерманляндію, Естляндію, Карелію, частину Фінляндії. При Катерині другій володіння Росії поширюються на північні береги Чорного моря і на Крим. По першому розділу Польщі Росія дістає східну Білорусь (1772 р.), а пізніше (1793 р.) і її решту, також Правобережжя (Київщину, Поділля, Волинь). За царя Олександра I-го по Віденському договору 9. червня 1815 року до Росії переходить т. зв. Герцогство Варшавське і Росія опановує значну частину Польщі. Той-же царь приєднує до Росії цілу Фінляндію та Грузію. Царь-же Олександр II після довгої і тяжкої війни поширює владу Росії вже і на цілий Кавказ, а також приєднує до Російської Імперії безмежні території в Середній Азії. Правда, не всі, але майже всі ці землі були, як відомо, приєднані до Росії силою зброї і в наслідок крівавих війн.

І так само, як Рим, що обертав завойовані царства в свої провінції, їх інкорпоруючи, так і Російський царський уряд утворював із завойованих чужих державних територій нові губернії і області, на які і поширював здебільшого виняткові закони (своборідне російське „lex provinciae“), а на чолі місцевої обласної влади становив намісників і генерал-губернаторів.

Цей шлях приєднання чужих територій — шлях крівавих війн, який завершувався інкорпорацією чужих земель був остилки характерний для Росії, що де-хто з російських вчених-державників трактує його, цей шлях, як діло „народне“, а тому і сама „інкорпорація“ завойованих земель являється на погляд цих учених річчю природною. „Ко жне завойовання, пише, напр., російський професор-державник Коркунов, „есть на родне діло і тому приводить не тільки до встановлення єдності монарха або династії, а до об'єднання завойованих областей в одну державу“¹⁾.

Отже після всіх цих коротеньких уваг, що відносяться до означенні самого розуміння інкорпорації, її природи (юридичної) і спогадів про практику, яка прикладалася здавна державами-

¹⁾ Коркуновъ: *ibid.*, (курсив наш).

завойовницями — нам, гадаю, стане цілком ясним, що „злуку“ України з Росією по Переяславському акту 1654 р. в жадний спосіб не можна підвести під розуміння інкорпорації. Україна перше за все не була завойована Москвою, а інкорпорація чужих територій, як ми тільки що зауважили, звичайно, являється в наслідок війни, успішної для завойовника. Далі: Відношення України до Росії, як вони означаються Переяславським договором, спиралися на вільну угоду, на договір, а така підстава сама вже по собі заперечує інкорпорацію, в саму природу якої покладається примус, насильство одного (сильнішого фізично) над другим (слабшим). Не треба далі випускати з ока й того, що Україна, на підставі Переяславського договору, заховувала за собою свій власний державний устрій, свої закони („права і вольності“). Цей устрій, ці права, не надавалися Україні Москвою, а були її власними. Москва-ж, по Переяславському договору, лише зобовязувалася їх „ні в чому не порушати“.

На цій самій підставі не можна вбачати в акті „злуки“ України з Москвою і простої а то номії.¹⁾ При інкорпорації може бути для інкорпорованої території захований і її автономний устрій, цей автономний устрій може бути навіть і наданий цій інкорпорованій частині державою-завойовницею, але і в першому, і другому випадку правовим — так би мовити — джерелом цієї автономії для інкорпорованої провінції являється верховна воля держави-завойовниці; вона може заховати автономний устрій, може його надати новій провінції, але також цілком вільно в усякий час може його й одібрати, бо ціла повнота влади зверхньої над інкорпорованою територією належить їй — державі-завойовниці. Опірч того, сама по собі автономія (ширша чи вужча) — єсть в решті решт поширене місцеве самоурядовання, право на порядкування своїми внутрішніми місцевими справами (на автономній території) по своїх місцевих законах незалежно від центру. Але ця „незалежність“ лише відносна: основні закони, що діють в цілій державі, залишаються і для автономної території обов'язуючими, мають і там свою чинність. Та чи інша модифікація при їх прикладанню на автономній території в даному разі не має вже юридичного значіння. „Яка-б не була широка автономія громад або провінцій, пише проф. Коркунов, вони здійснюють владу урядовання не по власному праву, а по дорученню держави, що їм передає долю своєї влади, але не quo ad jus, а тільки quo ad exercitum, право заховуючи цілком за собою“.²⁾

Отже, коли ми все це візьмемо до уваги, нам стане ясно, що Україна, — яка на підставі Переяславського договору, заховувала свою власну державну територію, власний незалежний

¹⁾ В російській науковій літературі цього погляду додержується Нольде.

²⁾ Коркуновъ, Ib., 83.

од Москви державний устрій, мала свої власні основні закони („вольності козацькі“) і своє окреме від московського правительство, що за ним заховувалося і надзвичайно важливе право зносин з чужоземними державами (міжнародні функції), — не була „приєднана“ до Москви, як її автономна провінція.

Не можна вбачати в „злуці“ України з Московщиною на підставі Переяславського договору і створення „федерації“ (Bundesstaat, fédération). При союзі федеративному конче потрібно, щоби була утворена загально-союзна влада, яка-б і об'єднувала, як орган постійний і центральний, складові частини цілого союзу (федерації). Отже федерація обовязково передбачає окрему союзну організацію, при чому загально-союзна влада (всі її загально-союзні органи) здійснює свої функції на території цілого союзу безпосередне і незалежно від органів влади кожної поодинокої держави — члена союзу, які прикладають свою владу безпосереднє кожний на своїй території.

По Переяславському договору такої загально-союзної для України і Москви влади, власне таких спільних обом постійних і центральних органів влади утворено не було, а через це і відпадає підстава вбачати в акті 1654 р. присутність принципів федеративних.

Тим більше нема жадних підстав шукати в тому акті принципів конфедеративних, — дивитися на Україну і Росію після Переяславського договору, як на союз держав, або т. зв. конфедерацію (Staatenbund, confédération).

Правда, в союзі держав кожний член союзу, кожна поодинока держава, що увіходить в цей союз, заховує свою повну незалежність, і з цього боку союз України і Росії після 1654 р., як цілком незалежних одно від одного державних тіл, міг би нагадувати конфедерацію, але повна відсутність конфедеративних звязків між Україною і Росією в даному разі не може підлягати жадному сумніву, коли ми згадаємо, що для існування конфедерації обовязково потрібно встановлення т. зв. з'їздів уповноважених обох держав для обопільного порозуміння по низці питань, які являються істотними для обох союзних держав. Такого з'їзду уповноважених обох держав Переяславським договором встановлено не було, а тому ми і повинні рішуче відкинути і саму думку про конфедеративний союз України і Росії, як противну в даному разі ясним вимогам загально-визнаної теорії державного права.

Де-хто з учених, як ми зазначили вище, гадає, що Україна на підставі Переяславського договору була приєднана до Росії на засадах васальної залежності. „Малоросія, пише, напр., проф. Коркунов, не була до Росії в рівноправних відносинах, — вона була її підлегла. Московський царь не з'єднував у своїй

особі дві роздільні державні влади, але український гетьман підлягав йому, як вищому властителеві. Це, очевидно, васальна залежність, а не особиста унія¹⁾. Таким чином проф. Коркунов в пактах Переяславського договору не вбачає присутності самої ідеї рівності обох сторін, що умовлялися, а ставить українського гетьмана в положення, яке було схожим (хоч це і не зовсім влучний приклад) з положенням феодального барона що-до його сюзерена.

Але й цей погляд не може видергати критики. Дійсно, коли відношення між гетьманом і царем означати головно на підставі „жалованої грамоти“ Олексія Михайловича Богдану Хмельницькому і всьому війську Запорожському і надавати більше значення самій стілізації цієї грамоти, що була складена московськими дяками в досить автократичних тонах, то, при бажанню, можна відшукати в звязку України з Росією і васальну залежність першої від „царя восточного, православного“, а становище українського гетьмана відносно царя прирівняти до становища феодального барона відносно його сюзерена, а може навіть і того гірше — до становища улусного бея відносно хана татарського. Але не треба забувати того, що часом різко автократичний тон мови в грамотах царів Московських — звичайна і характерна риса цих грамот. Таким тоном велиki князі й царі московські досить часто писали свої грамоти і цілком незалежним од них государям. Так, напр., в 1493 р. Іван Московський, претендуючи на цілу низку литовських городів, називав їх свою „отчиною“, а самого себе „государем всея Руси“, наче навмисне ігноруючи титул господаря Литовсько-Руського...

А найголовніше в даному разі те, що за основу договірних стосунків між Україною й Московциною треба безумовно вважати Переяславські статті, які були затверджені в Москві (т. зв. „мартовські статті“). Коли-ж заглибитися більше в їх зміст, то про будь-яку „залежність“ гетьмана від вищого властителя — царя Московського — ледве чи можливо й говорити. І Україна, і Росія умовляються, як цілком незалежні и рівноправні сторони, при чому особа гетьмана виявляється перед нами, як особа незалежного від Москви правителя самостійної держави. Але мало того: в своєму поданню цареві Московському — як ми і зауважили вже вище — гетьман Богдан Хмельницький навіть настоював, щоби всі українські привилеї, „права і вольності“, царь ствердив на хартіях за печатями, щоби на вічні часи непорушні були, і ми знаємо, що у відповідь на цю вимогу царь у своїй жалованій грамоті „тыхъ ихъ правъ и вольностей нарушивати ни чѣмъ не велѣль“. Ледве, чи васал, залежний від свого сюзерена, міг-би

¹⁾ Коркуновъ: Русское государственное право, т. I, 181 ст. (курсив наш).

дозволити собі ризик звернутися з такою вимогою до свого властеля! Тому факту, що гетьман Богдан Хмельницький присягнув на додержання союзу цареві, а московський государь не присягнув на жалованій Україні грамоті — не можна теж давати таке пояснення, що це лише зайвий раз підкреслює ідею васальної залежності гетьмана від царя. Важливе в даному разі для нас те, що гетьман і полковники вимагали (а це факт історичний) від бояр, щоби вони за царя Московського присягнули на жалованій Україні грамоті. І коли бояре за царя і не присягнули, то цей факт лише свідчив, що між правною ідеольгією московською і державним світоглядом українських керуючих кол і, очевидно, цілого українського суспільства, була фактично велика прірва, яка й виявилася яскраво в перший-же момент історичної „злукі“ обох держав. З другого боку цей факт, певно, свідчив і про нещирість царя Московського, як контрагента по договору; ясно, що бояре, відмовляючись присягати за царя, переслідували і визначену політичну мету, але їх поводження не може підбивати в даному разі юридичного змісту самого акту умови. В усякому разі вимога гетьмана та його полковників, щоб і царь Московський присягнув — не може свідчити про визнання гетьманом своєї „залежності“ від царя, а навпаки підкреслює ясно, що й гетьман і його уряд дивилися на себе, як на рівноправну з царем і його урядом сторону в тому історичному договорі, який був заключений в 1654 році на Переяславській раді. Жадний васал не міг-би звернутися з подібними пропозиціями до свого властелина: такі вимоги цареві міг ставити лише рівноправний йому контрагент. Додамо нарешті, що й саме питання про відмову московських бояр присягнути „за Государя“ на додержання союзу і до нашого часу не з'ясовано, як слід, за браком джерел; в усякому разі, по виразу В. Липинського, всі на Україні були певні, „що така присяга була принесена царем“.¹⁾

Залишається ще т. зв. унія, яка, як відомо, в науці державного права поділяється на дві форми: 1. унію реальну, та 2. унію особисту.

Де-хто з учених, як ми й зазначили, тримається погляду, що Україна та Московщина з'єдналися в 1654 році на підставі т. зв. реальної унії. Під унією-же реальною розуміється, як відомо, таке з'єднання двох державних тіл, в основу якого, крім спільногоДля обох держав, монарха, покладається і спільний закон про престолонаслідування. На підставі такого закону — як висловлюється акад. Філіппов — „монарх одної держави єсть ipso завше і монарх другої“.²⁾ Таким чином при реальній

¹⁾ Див. Вячеслав Липинський: „Україна на переломі“, 1920; 31 ст. Порів. у Костомарова: „Богданъ Хмельницкій“.

²⁾ Див. Филипповъ: „Учебникъ исторії русского права“, 351 ст.

унії спільність для обох держав монарха не має характеру випадковості, як при унії особистій. З цього власне і складається основна ріжниця між унією реальною та особистою. Але при з'єднанню держав на підставі реальної унії їх можуть, крім того, об'єднувати і спільні установи. „Тут, пише проф. Сергеевич, не тільки один загальний монарх, але можуть бути й загальні установи“.¹⁾ За зразок такого з'єднання держав може вважатися унія, що сталася між Литвою та Польщею в 1569 році (Люблінська унія). На підставі цієї унії Корона Польська і в. кн. Литовське утворили з себе ніби єдину державу — jednę spolnę Rzecz pospolita.²⁾ Хоч велике князівство Литовське і після унії заховувало ex officio і свою незалежність (дуже обмежену, правда), власне як велике князівство, але територія його була значно урізана: до Польщі відійшли українські його землі — Підляшша, Волинь, Київщина і Брацлавщина. (Землі ці були власне інкорпоровані Польщею по окремих актах, що були складені на Люблінському соймі,³⁾ і цілком правильно в даному разі Люблінську унію, що замінила собою попередню особисту (1386 р.), проф. Грушевський зве „откріюваною формою унії“.⁴⁾ Але основна зміна державного устрою і правопорядку полягала в тому, що з моменту заключення цієї унії Литва й Польща повинні вже мати спільногодля обох короля, якого обирають на спільному литовсько-польському соймі. Обраний король проголошується без усякої окремої інавгурації і великим князем литовським. Таким чином з'єднані держави мали, крім одного, того самого государя і спільну центральну владу: сойм польсько-литовський.

Як ми зауважили вище, де-хто з учених, як напр., акад. Дьяконов, вбачає в Переяславському акті з'єднання України й Москви власне на підставі реальної унії. За головний доказ заключення в даному випадку реальної унії вважається, на думку Дьяконова те, що „приєднання України до Москви по тексту жалованої грамоти розумілося, як вічне з'єднання“.⁵⁾ „Там“ (в жалованій грамоті) сказано, пише Дьяконов, „що государь Запорожське військо пожалував „а они его царскому величеству во всякихъ его государскихъ повелѣніяхъ служити будуть в о вѣки“; що військо Запорожське учинилося „подъ нашею царскою рукою и вѣру намъ великому государю и нашимъ государственнымъ дѣтемъ и наслѣдникомъ на вѣчное подданство учили“. Ці вирази вказують, що мова йде не тільки про дінастію Романових,

1) Див. Сергеевичъ: „Лекціи и изслѣдованія по др. исторіи рус. права“.

2) Vol. leg. II. т., 89.

3) Див. Михайло Грушевський: Исторія України-Руси, т. IV, 1907, 413 ст.

4) Див. Грушевського: Очерк истории укр. народа, 166 ст.

5) М. Дьяконовъ: Очерки общественного и государственного строя древней Руси СПБ, 1912; 240 ст.

а про вічну злуку і про вічне підданство, себ-то всім государям, хтоби вони не були¹⁾). Нам здається, що текст жалованої грамоти та вжиті в ній поодинокі вирази про службу війська Запорожського „его царскому величеству“ „во в'єки“ і про „в'єчное подданство“ того-ж війська цареві та його наслідникам не можна розуміти так, як ці вирази розуміє Дьяконов. Пояснити так ці вирази — це значить визнавати, що царь московський брав український народ собі в кабалу... Реальна унія есть правна форма з'єднання державних тіл і пресії, ужитій в виразах грамоти царя московського не можна надавати того поширеного безмежно значіння, яке надає їй Дьяконов. Юридично нам важливо сконстатувати, чи був вироблений в той час загальний для обох держав (України і Росії) „закон“ про престолонаслідія, на підставі якого „ monarх одної держави“ (Московської) eo ipso ставав би „i монархом другої“²⁾ (України). Такого закону в той час вироблено не було, а раз так, то нема й підстави шукати в події 1654 р. заключення між Україною і Москвою реальної унії. Крім того — цього питання ми вже вище торкалися — не було утворено для України і Московщини і якихсь спільніх центральних установ, як це було утворено в свій час на Люблінській унії для Польщі й Литви (спільний сойм). Виходить, реальна унія отпадає та отпадає тем скорше, що не можна, при означеню змісту і розуму юридичних зв'язків між Україною і Росією, що виникли в 1654 році, центр ваги переносити з самого договору у повному його обсягу на „жаловану грамоту“, як це робить Дьяконов (і як це люблять робити взагалі російські вчені, принаймні більшість).

Отже залишається ще унія особиста. Але перші ніж спинитися на унії особистій, як на можливій формі „злук“ України з Московчиною, дозволяю собі, хоч і дуже стисло, торкнутися погляду, який висловив з приводу Переяславської угоди наш історик Вячеслав Липинський.

На погляд Липинського, Переяславська умова мала вигляд військової конвенції, що складалася з визначеною метою: остаточного визволення України з-під Польщі. Переяславська умова 1654 р. між Україною і Московчиною була „таким самим випадковим союзом, зверненим проти Польщі і заключеним для визволення України з-під Польщі, яким були всі його (Богдана Хмельницького) попередні такі-ж самі союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною“³⁾. Але цей чисто „мілітарний союз“ до того й був забезпечений „протекторатом“ царя Московського. „В боротьбі з Польщею, пише Липинський, царь заступив місце

¹⁾ Ibid., 240—260 ст.

²⁾ Филипповъ, ibid., 351 ст.

³⁾ Вячеслав Липинський, ibid., 29 ст.

Султана їй тільки. Ставши протектором України, він мав їй дати мілітарну поміч проти Польщі і за цю поміч мав діставати від України певну щорічну грошову данину, таку саму, яку діставав за свій протекторат Султан в Семигороді, в Молдавії, в Волошині.¹⁾ Цей „мілітарний союз“ України з Московщиною, ця, по виразу Липинського, „абсолютна і легальна еманципація від Польської Річи Посполитої“ України і „творила всю ідеольгічну правнодержавну сторону Переяславської умови“.²⁾

Отже Богдан Хмельницький, крім мілітарного союзу, який заключив з Москвою „і царську протекцію приняв“. „І умова з царем, пише Липинський, робиться по тих готових взірцях, по яких і робилися до того часу умови України в справі протекторату з Султаном.“³⁾

Безумовно, єсть своя льогика і в цій інтерпретації Переяславського договора, але нам здається, що „ідея протекторату“, яку спостерігає Липинський, зовсім не звязується з тою ідеєю рівності обох сторін в договорі, яку так талановито констатував той-же автор в пактах договору. „Гетьман, пише Липинський, вважаючи себе головою держави, хоче присягати на додержання союзу цареві-протекторові тільки сам один, без старшин і без війська... Гетьман хоче, щоб йому, як цареві рівному — посли московські на додержання союзу „за Государя“ присягу учинили... Гетьман хоче платити цареві дань безпосередне сам, сам її через своїх урядовців збираючи та круглою сумою один раз на рік“.⁴⁾

Яким-же способом звязати таке поводження гетьмана, що вважав сам себе „цареві рівним“ з ідеєю протекторату? Адже-ж ідея протекторату, як і ідея васальної залежності, єТЬ заперечення ідеї рівності, бо між тим, кому протегують, і тим, хто протегує, рівенства у взаємовідношеннях бути не може, як не може його бути між підопічним і опікуном.⁵⁾ Приймаючи на себе обовязок охорони і захисту, держава охороняюча, пише проф. Коркунов, природно вимовляє собі право контролю, принаймні над міжнародніми зносинами того, кого охороняє. Таким чином протекторат неминуче передбачає підлеглість, і тому держава охороняюча становиться разом з тим і пануючою, а яку охороняють — залежною.⁶⁾ Таким чином ідея протекторату тісно звязується з ідеєю обмеження суверенної влади тої держави, яка підпадає під протекцію другої. В такому положенню (обмеженого суверенітету) опинилася, напр., Грузія відносно Росії при Кате-

¹⁾ Ibid., 29—30 ст.

²⁾ Ibid., 33 ст.

³⁾ Ibid., 30 ст.

⁴⁾ Ibid., 31.

⁵⁾ Коркуновъ: „Русское государственное право“, 196 ст. (курсив наш).

рині II, коли царь Іраклій по договору 1783 р. прийняв протекцію Росії, або, скажемо, майже через сто років після Грузії (1873 р.). — Хива, коли хивінський хан Сейд-Мухамед-Рахім-Богудар-Хан також, на підставі договору з Росією, визнав себе „покорним слугою“ царя Російського, відмовившись від зносин з сусідними володарями і ханами без дозволу російської влади. Одже і юридично і фактично „протекторат“ на підставі визначеного договору перевертав державу, якій протегує друга, в напів-суверену, а „напів-суверенна держава — як зауважає Франц Ліст — в діпломатичних зносинах представляється своїм сузереном, коли тільки вона винятково не володіє правом посольства“.¹⁾

Визнаючи, що на підставі Переяславського договору був заключений не тільки мілітарний союз між Україною і Москвою, але і союз забезпечений „протекторатом“ царя Московського — ми тим самим повинні визнати, що гетьман Богдан Хмельницький сам, цілком свідомо, ставив самого себе відносно царя в становище залежне від останнього, обмежуючи суверенність Української козацької держави.

А між тим сам-же Липинський підкреслює і незалежне поводження гетьмана відносно царя і повну відсутність в договорі Переяславському яких-будь пактів, що підкреслювали б ідею політичної залежності України від Москви та обмеження суверенітету останньої. Безумовно Липинський, давши Переяславському договору інтерпретацію в значенню „мілітарного союзу“ між Україною і Россією, що був звернений проти Польщі, цілком правильно підкреслив найважливішу конкретну політичну мету умови, але мету переходову. Дійсно, згідно з договором, московські війська повинні були негайно, після заключення умови, іти під Смоленськ „не отсрочивая ничего“ — як сказано в договорі — „чтобы непрятель не могъ исправиться и съ инымъ совокупитъся“. За цю поміч Україна — як ми зазначили вище — повинна була платити Москві відповідну данину, але й цю данину не мали права збирати на Україні московські урядовці.

Що-ж торкається власне ідеї протекторату царя Московського, то ідея ця, як і ідея васальної залежності, виникає у дослідувачів Переяславської події з огляду на зміст царської грамоти, зверненої в наслідок умови до Богдана Хмельницького і всього війська Запорожського. Дійсно, в грамоті сказано, що „Малоросія приймається під нашу високу руку і обіцяє служити нам, сину нашему і наслідникам“. Отже виходить, що 1654 р. між Україною та Московщиною був ніби утворений якийсь інший звязок, ніж звязок, який мав характер тимчасової військової кон-

¹⁾ „Международное право“, переводъ съ нѣмецкаго. 1909. Юрьевъ, 142 ст.

венції, хоч би і забезпеченої особливою формою протекторату. Переоцінювати в даному разі зміст царської грамоти, як це роблять деякі дослідувачі, не можна, — але не можна і не доцінювати його, а тим більш — ігнорувати.

А по змісту цієї грамоти¹⁾ докладніше видно, що Україна, кажучи словами проф. Сергєєвича, „визнала своїм государем царя, що царював у Москві“ і визнала його „з його нащадками“. Таке визнання Україною царя Московського своїм государем і приводить деяких дослідувачів Переяславської події (Сергєєвич, Філіппов), до висновку, що звязок, заключений між Україною і Москвою в 1654 р., треба віднести до т. зв. особистої унії.

„Україна, пише проф. Сергєєвич, не з'єдналася з Московською державою, а тільки визнала своїм государем государя, що царював у Москві з його нащадками. Це випадок особистого єднання на підставі обрання. Але з огляду на те, що обраний був московський государь з його родом, то з'єднання повинно продовжуватися до того часу, аж доки продовжуватиметься рід Олексія Михайловича“.²⁾

Означення самого юридичного розуміння особистої унії ми вже дали вище. Основна ріжниця між унією реальною та особистою, як ми зауважили, полягає в тому, що унія реальна обовязково передбачає існування загального (для обох держав) закона престолонасліддя, в той час, як при унії особистій спільність монарха має характер чисто випадковий (класичний приклад такої унії — з'єднання Німеччини та Іспанії при Карлі II), звязок між державами тримається лише доти, доки живе монарх, якого було обрано, як монарха спільногого для обох держав. Але таке з'єднання може мати й іншу форму³⁾: звязок між обома державами на підставі особистої унії буває і в тому випадку, коли дінастії двох держав, що мають і ріжний порядок престолонасліддя, споріднені між собою (приклад: з'єднання Англії й

¹⁾ Власне царем Московським, в наслідок умови, були видані такі грамоти: 1. Гетьманові Б. Хмельницькому і всьому Війську Запорожському про права військові; 2. Українській православній шляхті на її шляхецькі права; 3. про закріплення за Гетьманською Булавовою староства Чигиринського; і ще три грамоти Б. Хмельницькому на маєтності (м. Гадич, Суботово, Новоселці, Медвідовку і Каменки). Всі ці грамоти від 27 березня 1654 р. Для нас мають значення тільки перші 3 грамоти; основне ж значення має грамота Б. Хмельницькому і війську Запорожському про права військові. Текст грамот надрукований в „Акт. Ю. и Зап. Россії“, т. X, л. 490—502. Див. про згадані грамоти, крім Костомарова „Богданъ Хмельницкій“, у Карпова: „Переговори объ условіяхъ соединенія Малороссії съ Великої Россіей“. Журн. Мин. Н. Пр., 1871, листопад; також у П. А. Шафранова: „О статтяхъ Богдана Хмельницкаго“, Кіев. Старина, 1889, XI.

²⁾ Сергєєвич: Лекція и ізслѣд., изд. 4, 115—116 ст.

³⁾ Див. про це у Сергєєвича: Лекції и ізслѣдованія.

Ганноверу в 1714 р. в особі курфюрста Ганноверського Георга-Людвіга, що мав право і на англійській престол). Однак і в даному разі з'єднання має характер випадковий, бо продовжується лише доти, доки порядок престолонасліддя в обох державах, які з'єднані на засадах особистої унії, той самий. Такий випадок (роздріву унії) і стався, як відомо, з Англією і Ганновером в 1837 р., коли, після смерті короля Вільгельма IV, на англійській трон по англійських законах мала право королева Вікторія, (яка на трон і вступила), в той час, як по ганноверських законах права на трон належали лише мужській лінії. Отже особиста унія Англії й Ганноверу і мусила скінчитись. Таким чином — підкresлюємо ще раз — унія особиста не вимагає загального (для обох держав) закону про престолонасліддя, і спільність монарха при цій формі унії має взагалі характер випадковий.

З думками проф. Сергєєвича про юридичну природу Переяславської умови, як відомо, не погодився між іншим проф. Коркунов. „Унія, писав він, передбачає перше за все і безумовно єдність особи правителя. Особливість-же України в тому, головним чином, і виявлялася, що вона мала окремого правителя в особі гетьмана, що користувався навіть правом вести самостійно міжнародні зносини.“¹⁾

Мусимо відверто визнати, що заперечення проф. Коркунова в даному випадку з чисто формального юридичного боку має безумовно свою рацію. Але історія нам давала приклади, які свідчать, що визнання „зверхності“ одного і того-ж правителя (для обох держав) не заперечувало і de jure факта існування в кожній з них і свого повновласного правителя. Так, напр., після уневажнення т. зв. Кревської унії, що робила замах на інкорпорацію Кореною Польською в. Князівства Литовського, і проголошення литовськими та руськими боярами самостійності в. Князівства Литовського — між поляками та литовцями в 1401 році була заключена компромісова унія: Витовта доживотно мусіли вважати і вважали в державі Литовській самостійним і повновластним правителем — „господарем“ Литовсько-Руським, уживаючи офіційно титулу „великого князя“, але разом з тим за Ягайлом, королем польським, залишалася над в. князем „моральна зверхність“. Цю свою моральну зверхність над в. князем литовським Ягайло і підкresлював виразно, титулуючись „зверхнім князем“ (supremus dux) супроти титулу Витовта — „великий князь“ (magnus dux).²⁾ Таким чином за часи Витовта в. князівство Литовське залишалося окремим політичним тілом, але в. князь Литовський разом з тим визнавав над собою „моральну зверхність“ короля Польського.

¹⁾ Коркуновъ: Рус. госуд. право, т. I, 181.

²⁾ Див. у М. Грушевського: Історія України-Руси IV т., 147 ст.

Нам здається, що проф. Сергєєвич у своєму погляді на Переяславську умову більше наближається до дійсної суті тих юридичних звязків, які були заключені з Москвою гетьманом Богданом Хмельницьким. Але — мусимо і це визнати — підвести ці звязки під суто-формальні вимоги унії особистої безумовно тяжко, хоч у відомій мірі сама суть правних відношень, як вони означені пактами Переяславського договору в звязку з жалованою грамотою царя гетьманові Б. Хмельницькому, дають більшу підставу для висновку, що той союз, який був заключений між Україною і Москвою в 1654 р., можна, скоріше підводити під розуміння унії особистої. Однак — „унія“ ця, треба зауважити, мала цілком своєрідний вигляд. „Визнання царя Московського государем і України“ (Сергєєвич) по думці і на засадах Переяславської умови не йшло далі визнання його, царя, „морального авторитету“, яко політичного і війскового союзника гетьмана. Яких будь юридичних прав, крім права на одержання дани за військову Україні поміч, царь Московський на підставі пактів Переяславського договору не діставав зовсім: довести противне, стоючи виключно на засадах Переяславського трактату, ледве чи зможуть дослідувати цього акту.

А власне в цих засадах, в цих пактах, а не в жалованій грамоті царя, центр ваги для означення тих дійсних правних взаємовідносин між Україною та Московщиною, які утворили змався гетьман. „Україна“ дійсно і після 1654 р. „залишалася самостійною державою, з своїм осібним устроєм, з своїм військом, з своїм законодавством і навіть з правом зносин з чужоземними державами.“¹⁾ Чуємо заперечення юристів — ті самі, які вже підносилися і проф. Сергєєвичу: як-же звязати ідею унії особистої з фактом існування в уніонних державах двох повновластних правителів? Визнаю відверто всю доцільність і слішність з суто-формального боку, з боку голої теорії державного права, цих заперечень. Але у відповідь на це вкажу знову на той історичний факт, про який я вже вище згадував: одже-ж Витовт по компромісій унії 1401 року залишався при Ягайлі, королеві польському, повновластним володарем в. князівства литовського, визнаючи, однак, моральну зверхність короля! „Витовт ставав, пише проф. Грушевський, повновластним володарем у в. князівстві: князі в своїх присяжних грамотах звать його своїм „господарем“; стани в. кн. литовського обіцюють послушність Ягайлу тільки по смерті Витовта. За життя Витовта Ягайло не мав ніякого права до них і до земель в. кн. Литовського за ним зістається чисто моральна зверхність над Витовтом...“²⁾ Одже-ж і цю майже цілковиту емансіпацію Витовта від

¹⁾ Див. у Сергєєвича, *ibid.*

²⁾ „Цікаво при тому, пише проф. Грушевський, що Витовт уважав

Короні Польської історіки теж звуть „унією“, бо емансипація ця відбулася з порозуміння обох сторін і звязок (хоч і моральний і тимчасовий) між обома правителями Литовським і Польським все-таки залишався... А хто буде сперечатись проти того, що од Ягайла по знищенню Кревської унії аж до Сигізмунда-Августа, до самої Люблінської унії 1569 р., всі польсько-литовські унії мали якусь іншу форму, ніж форму унії особистої?¹⁾ Згожуюся з тим, що той приклад, може, в данному випадку і не досить влучний, але мене цікавить на цьому місці лише принципова формально-правна сторона складних з точки розгляду теорії державного права державо-правних відносин: розходження в низці деталів тут, на мій погляд, ролі не грає...

Отже і являється питання: чому Богдан Хмельницький не *mig de jure*, згідно умові (фактичних обставин і фактичних можливостей я не торкаюся) залишатися на Україні повновластним її правителем, визнаючи офіційно моральний авторитет, якого свого політичного і військового союзника царя Московського?

Хай ця „унія“ і не була дійсною правдивою унією, яка відповідала-б усім вимогам пануючих поглядів у теорії державного права, хай ця „унія“ тільки наближувалася по ідеї до тих звязків між державами, які означаються вченими, як унія особиста, але в усикому разі той звязок, який був заключений між Україною та Московщиною в 1654 р. все таки більше нагадував унію і унію особисту, ніж протекторат. Ідея протекторату, як і ідея васальної залежності, як ми вже зауважили вище — єсть заперечення ідеї рівності сторін: протегований так само, як і васал, не тільки *de facto*, але і *de jure*, підлягає „зверхності“, „зверхній волі“, свого принципу, і суверенітет держави, якій протегують, обмежується. При тих-же звязках, які намічалися пактами Переяславського договору — гетьм. Хмельницький лише визнавав „моральний авторитет“ царя Московського, свого політичного і військового союзника, хай навіть визнавав і його „моральну зверхність“, але разом з тим рішуче заперечував яке-будь право царя на втручання у внутрішні справи України, залишаючи всю повноту влади на урядовання козацькою державою виключно за собою і своїм правителством, а також заховуючи за собою і право зносин з чужими державами (функції міжнародні).²⁾

себе в. князем Литовським не з ласки Ягайла, тільки з вибору народу.“
Історія України-Руси IV, III, 147.

¹⁾ Навіть і на підставі т. зв. Городельської унії 1413 р. „відносин“ Литви до Польщі, по виразу проф. Грушевського, „не виходять по-за те, що між нею і в. кн. Литовським уставляється союз, і король польський має признаватися зверхником (сюзереном) в. князя й в. князівства“. Тому Городельський акт проф. Грушевський вважає „навіть не персональною унією, а тільки признанням зверхності польського короля“ (Див. *ibid.* 151, 152 ст.)

²⁾ А при особистій унії кожна із уніонних держав має право посольства.

Але — мусимо і це одверто визнати — той зв'язок, що був заключений між козацькою Україною — республікою козацькою, з її виборною владою, з її традиційним народовлаством, з властивою її населенню уявою про участь кожного в житті суспільному, з одноку боку, і — між автократичною державою Московською — монархією, а не республікою, з другого — був безумовно неприродний...

Унії природно, заключуються між монархіями (а не між монархіями та республіками), що по самій державній структурі своїй, по свому устрою, характеру урядовання, його системі, методах, політичних і дінастичних звязках, традиційних засадах в провадженню міжнародньої і внутрішньої політики і т. п. — підходять одна до одної...

Отже унія в її сuto-юридичному змісті між Україною-республікою і Москвою-монархією була власне не можливою і коли ми тут і вживаемо терміну „унія“ для означення того союзу, що був заключений між Україною і Москвою в 1654 р., то лише відносно і з великими чисто юридичними застереженнями та обмеженнями...

Неможливість заключення з Москвою тих звязків, які на сuto-юридичних підставах в наш час складають розуміння унії особистої (єдиність особи правителя), очевидно, добре розумів і сам гетьман. Заключення такої унії було б для гетьмана рівнозначно політичній смерті...

Але визнати формально моральний авторітет царя Московського, як свого політичного та військового союзника, для закріплення своїх міжнародних позицій, продемонструвати з овні і перед Поляками і перед Царгородом свій зв'язок з організованою політичною та військовою силою, з таким страхіттям, з таким опудалом народів, як царь Московський, гетьман вважав доцільним, але дати цареві юридичну підставу для втручання у внутрішні справи України гетьман не міг...

Але цю підставу для втручання у внутрішні справи України знайшов сам царь в час підписання договора, перевернувши і зіпсувавши зовсім ідею „унії“.

Отже шляхом визнання „морального авторітету“ царя Московського, хай навіть і його „моральної зверхності“, Б. Хмельницький, очевидно, змагався утворити „легальну форму відокремлення України від Польщі, що робила для гетьмана Хмельницького і для тодішніх будівничих Української держави Переяславську умову необхідно“.

Зробити цей крок було Хмельницькому безумовно тяжко; це во-істину була для гетьмана *dira necessitas*, тяжка необхідність, але вибір для Хмельницького був дуже обмежений: султан Турецький, хан Кримський, король Польський і царь Московський. Вибір пав „на царя одновірного, православного“.

Визнання гетьманом морального авторитету царя фактично, очевидно, полягало головне в тому, що гетьман своєю зовнішньою політику мусів координувати по можливості і — з інтересами царя Московського, свого союзника: на це вказує і той факт, що на підставі одного з пунктів Переяславського договору гетьман не мав права без відому царя зноситися з султаном турецьким і королем польським („а съ турскимъ султаном и съ польскимъ королемъ безъ указа царского величества несылаться“), а послів, що приходили з недобрим ділом для государа, мусі затримувати і писати про них цареві. Вбачати в цьому обмеження українського суверенітету ледве чи можливо, бо в самому принципі право діпломатичних зносин гетьмана навіть і з султаном і Польщею залишалося непохитним. Право самостійних зносин гетьмана з чужоземними державами визнають взагалі і російські автори (Сергєєвич, Коркунов, Дьяконов, Філіппов і др.).

Але визнання „морального авторитету царя Московського“, його „моральної зверхності“, не могло не творити формальної підстави (і безумовно творило її) для уяви про „зверхність“ царя над гетьманом — зверхність не тільки моральну, але й юридичну. Можливість утворення такої уяви, такої презумпції, про юридичну зверхність царя, „помазанника Божія“, над гетьманом в той вік, в той час, усунути було тяжко, бо за Москвою були вже давні державні традиції, і молодій козацькій державі стати одразу в політичний рівень з державою Московською було, очевидччи, не легко... Можливість утворення такої уяви в наслідок Переяславської згоди, безумовно, добре розумів сам гетьман, змагаючись одразу, вже в самий час підписання угоди з царем, ідеї „зверхності“ царя Московського над собою, над гетьманом, над незалежним правителем України, поставити належний опір, і принаймні завести її, що ідею, в певні межі. Звідсіль — його вимоги, щоб не тільки він, гетьман, але і бояре присягнули „за царя“ на додержання союзу, звідсіль і його бажання присягати самому без старшин і без війска, звідсіль і його намір платити дань цареві за військову поміч самому раз на рік круглою сумою з абсолютним недопущенням в її, тої дани стягнення, московських воєвод.¹⁾ Робити все це — ставити опір ідеї про юридичну зверхність царя над собою гетьманові безумовно було надзвичайно тяжко, і зокрема тому, що між політичним світоглядом московським і політичним світоглядом козацьким була величезна прірва...

Ясно, що найвищий виразник московської державної ідеології, царя Московський не хотів поступитися своєю, як царя, „зверхністю“ над гетьманом, беручи Україну під свою „високу

¹⁾ Див. про це вище у Липинського — „Україна на переломі“, 31 ст.

руку“. Отже це зіткнення політичного святогляду царя, з одного боку, і гетьмана, з другого боку, в кардінальнішому питанню про їх правні взаємовідносини і відбилося перше за все ясно і на самих актах Переяславської „згоди“ і витвор ло підставу для обопільних „непорозумінь“ вже в перші хвилини заключення умови.

Проф. Сергєєвич, торкаючись цих непорозумінь, писав: „В Москві не розуміли справжнього змісту умови приєднання, а може бути й не хотіли розуміти“.¹⁾ Ми гадаємо, що було як раз навпаки: в Москві дуже добре розуміли „справжній зміст приєднання“ — і власне тому, що розуміли його дуже добре і поспішили зробити вже в час самої санкції договору (хоч би у формі декларативній) відповідну московським інтересам інтерпретацію умов приєднання.

Ми вже по дорозі спинялися на „стілю“ і на поодиноких виразах жалованої грамоти царя Олексія Михайловича гетьманові Богданові Хмельницькому. Ми тоді вже зауважили, що автократичний тон мови грамот царів московських — досить характерна риса мови цих актів. Але безумовно також, що і кожна епоха, кожна доба, в кожній поодинокій державі має і свою офіційну мову, свій „стіль“. Мова грамот XVII в. царів московських, відбиваючи автократичний устрій держави, також має і свої характерні прикмети, свій автократично-московський „стіль“. Історики права, читаючи ці грамоти, повинні не спускати цього з ока.

Трактуючи такі акти, не можна поодиноким виразам їх давати лише „граматичне“ пояснення, а треба у відповідних випадках, але обережно, розшифровати правдивий їх зміст і в маштабі ширшому. Але безумовно, що і самий „стіль“ грамот і оригінальні вирази їх повинні в першу чергу приваблювати до себе очі дослідувачів, бо вони дають їм іноді в руки ключ для правдивого розвязання конкретного питання. Отже з цього власне боку і стіль жалованої грамоти царя Олексія Михайловича гет. Б. Хмельницькому, і поодинокі вирази, в ній ужиті, мусять спинити на собі нашу увагу.

В той час, як Богдан Хмельницький в своїх „статтях“, безумовно, змагався підкреслити ідею рівності України з Московією і цілковиту незалежність першої від останньої — царь Московський, очевидччики, явно силкувався продемонструвати ідею своєї не тільки моральної, але і юридичної „зверхності“ над гетьманом, як і ідею залежності всього війська Запорожського „од его царского величества“. І хоч той місцями пинճочнопблажливий тон, який просвічується в царській жалованій грамоті Б. Хмельницькому — і являється взагалі досить характерним для діпломатичної мови таких автократів, як царі московські

¹⁾ Лекц., 116—117 ст.

в їх зносинах з своїми „добрими приятелями“, яких вони вважали своїми союзниками, але безумовно, що в поодиноких виразах, яких було ужито в тій грамоті, була захована і навмисне підкреслена визначена політична тенденція, що переслідувала визначену політичну мету. Остання безумовно свідчила про політичний розрахунок московських діпломатів. Ясно, що царь Московський, затверджуючи Переяславський акт, дивився вже на Україну, як на свою „отчину“, так само — про це ми вже згадували — як великий князь Іван в кінці XV ст. дивився на сумежні з Московщиною литовські городи, титулуючи себе в зносинах з господарем Литовським (який, як відомо, користувався титулом і великого князя „Руського“) — „государем всея Руси“.¹⁾ Навіть Київ і Смоленськ в. Князь Іван Васильович вважав свою „отчиною“, що і видко із його листування з в. Князем Литовським Олександром.²⁾

З досить характерними в даному разі спостереженнями ми зустрічаємося у російського історика Ключевського: „Москва, пише він, хотіла приборкати до рук українське козацтво, хоч би навіть без козацької території, а коли і з українськими городами, то обовязково під умовою, щоб там сиділи московські воєводи, а Богдан Хмельницький рахувавстати чимсь на кшталт герцога Чигиринського, який правив Україною під віддаленим сюзеренним доглядом государя Московського і при допомозі козацького вельможного панства, есаулів, полковників та іншого старшинства. Не розуміючи одна одну і не довіряючи одна одній, обидві сторони в обопільних зносинах казали не те, що думали і робили те, чого не бажали“...

В Москві „дивилися на приєднання України з традиційно-політичної точки погляду, як на продовження територіального збирання Руської землі, одлуки просторії руської області від ворожої Польщі „до отчини“ московських государів і після завоювання Білорусі та Литви в 1655 р. поспішили внести у царський титул „всея Великія и Малая и Бѣлья Россії самодержца Литовскаго, Волынского и Подольского“.³⁾

В момент заключення Переяславського договору відкрити свої карти — свої потайні думки відносно України, назвати одразу і відверто в своїй грамоті Богдану Хмельницькому Україну свою „отчиною“ — царь Московський, очевидчаки, не міг: це було б кроком нетактовним і занадто вже грубим навіть і для само-

¹⁾ Див. про це хоч би у Грушевського: Історія України-Руси, т. IV, вид. 1907 р., 277 ст.

²⁾ Див. про це у Соловйова: „Історія Россіи съ древнейшихъ временъ“, т. V., М., 1855, 168.

³⁾ Див. Проф. В. Ключевський. Курс русской истории, часть III. Петроград. 1918. 148, 149, 150 (курсив наш).

держця Московського, що не дуже-то делікатничав в справах, які торкалися його „вотчинних“ прав;¹⁾ з другого-ж боку, такий крок у той момент — в момент заключення договору і не відповідав його, царя, політичним планам. Треба було з елементарної політичної обережності з такою відвертою інтерпретацією, з таким „розясненням“ договірних пактів де-який час ще почекати. Але „натякнути“ гетьманові і всім, „кому в'єдати надлежить“ (напр., полякам, султанові турецькому) про свою „зверхність“ над Україною, продемонструвати значення своєї „високої руки“ у формі декляративній, не розкрити, а так би мовити, „перемішати картки“, затуманити дійсний правдивий зміст договору, надати йому в загальній формі відповідну інтересам московським інтерпретацію — царь, очевидччики, вважав в той момент і доцільним і необхідним. В Москві, певно добре розуміли, що упустити такий момент, як підписання договірних з Україною пактів, для політичної маніфестації прав царя Московського на Україну — було помилкою історічною, яку і в недалекому навіть майбутньому направити було би тяжко. Отже царь і не упускає цього моменту і спішить зробити свою інтерпретацію договірних статей в своїй історичній жалованій грамоті гетьману Богдану Хмельницькому і всьому війську Запорожському, поставивши тим і гетьмана, і військо, і всю Україну перед доконаним фактом. Од „підданства на віки“ од „послушання на віки“, од вимоги „быть въ нашей государской волѣ“, було, певно, куди лекше перейти в майбутньому, (коли і не самому Олексію Михайловичу, то його нащадкам), і до реалізації претензій на нову „отчину“ — „Россію Малую“. Український „тезі“ — „правам і вольностям“ противопоставлялася московська „антitezа“ — „підданство на віки“, але разом з тим (що дуже характерно) ті-ж самі „права и вольности“ затверджувалися в самому договорі царем московським постатьєю і майже без змін в логічною послідовністю по стереотипній московській формулі: „Сей статьѣ указаъль государь и бояре приговорили: быть такъ по ихъ челобитью“.

Ця подвійність діпломатії царя Московського в даний виключний політичний момент не могла не нагадувати тих способів, яких для закріплення своїх позицій, повинен був і в своїх міжнародніх зносинах вживати, по ученню Макіавелі, „правдивий“ монарх. Бути одночасно і „вовком“ і „лисицею“ вимагали од царя Московського в той момент — момент заключення договору —

¹⁾ Впрочому в грамоті своїй українській православній шляхті (від 27 березня 1654 р.) царь Московський зве Україну своєю „отчиною“: „пожаловали есмѧ нашіе царскаго величества отчины Малые Росіи жителей, людей стану шляхетскаго.“ (Див. Акт. Ю. и З. Россіи, т. X, 495 ст.) Так само і в своїй грамоті м. Переяславу царь зве Україну своєю „отчиною“ (*ibid.*, 533—534 ст.)

реальні інтереси московської політики, яка не обмежувалася ніколи потребами тільки біжучого дня, а завше сягала й далі. Треба було конче — як ми кажемо — „перемішати картки“ і тим поставити свого контрагента перед доконаним фактом.

Отже картки було перемішано, цілком ясний зміст договору був одразу окутаний московським туманом. Замісць манифестації добросусідських союзних відносин, царь драпирується в тогу „протектора“, „покровителя“, ставить себе одразу в положіння хана Золотої Орди, що протегує новому бею, новому еміру улусному, розмовляє з гетьманом-союзником тою мовою, якою розмовляли бояре зі своїми „слугами“, „дѣловими людьми“, або добрий „барин“ зі своїми холопами, і Переяславська умова з того вже часу починає перетворюватися в „Переяславську легенду“ про „взаєдиненіє Русі“. Послідуючі московські інтерпретатори договірних пактів — офіційні та неофіційні — в патріотичному запалі поширяють цю легенду і в народніх масах на Україні, поширюють не за страх, а за совість, підготовлюючи тим ґрунт вже до останнього акту: скасування гетьманщини, інкорпорації Москвою українських земель і перетворення України в Московську провінцію...

Отже, після всіх цих наших коротеньких зауважень, нема нічого дивного в тому, що історики і історики права, розбираючись у вище зазначених нами „тезах“ і „антитетах“ до Переяславської умови, не вивели ще і до нашого часу одностайног „сінтеzu“ відносно основних юридичних підвалин цієї умови, вбачаючи в ній, одні — неповну інкорпорацію, другі — поширену автономію, треті — реальну унію...

Нам здається, що для вияснення „справжнього“ змісту умови Переяславської і власне змісту правового, юридичного — необхідно ясно, точно і послідовно відокремити Переяславський договір — його основні пакти від тої інтерпретації, яку надали цьому актові в Москві ще в 1654 році (в „жалованій“ гетьману грамоті) „тишайший“ царь Олексій Михайлович і хитрі дъяки в його правительстві.

Але разом з тим нам здається, що при виясненню спрявжньої юридичної природи Переяславського договору ледве що можна підходити до нього, до цього акту, з нашими сучасними мірками, які закреслюються в наш час теорією державного права. XVII вік — не XX вік. Підгоняти міждержавні звязки віку XVII під закреслені вже в наш час теорією державного права взірці і форми їх — майже не можливо. Життя і в наш час дає чимало прикладів таких складних міждержавних звязків, підвести які під одну якусь певну, визначену категорію буває тяжко.

Тим більші труднощі полягають перед дослідувачами, коли ці останні силкуються підвести міждержавні звязки далекого ми-

нулого під ті або інші сучасні нам форми їх, які означає гола теорія державного права...

Отже беручи під увагу це наше зауваження, ми гадаємо, що при виясненню справжнього змісту Пере славської умови конче необхідно не випускати з ока і тих зовнішніх обставин, що при них ця умова з'явилася, і тих чисто психічних побуджень, які, відбиваючи певні суспільні тогочасні настрої, примушували живі активні сили йти в бік завязання певних стосунків між обома сторонами (Україною та Московським Царем). Власне з цієї точки погляду — ми в жадному разі не маємо права забувати, що не тільки Гетьман Богдан Хмельницький, захищаючи інтереси України, але так само і Царь Московський не меньш, ніж Гетьман, потребував в інтересах Московщини у той час для себе військового союзника. Спільним ворогом для обох була Польща. При допомозі козаків царь безумовно мріяв одібрать у Польщі не тільки Білорусь, але й Литву з Вільною, Ковною та Гродною — свою „отчину“.

І коли московські грамоти малюють нам Переяславську згоду майже як односторонній акт монаршої волі царя Московського — як акт його царської милости до одновірного народу українського, якому царь простягав свою „високу руку“ для врятування од ярма лядського — то само собою, що до такого односторонньо-вузького означення мотивів утворення самої „умови“ не можна не відноситись дуже критично, з управненим недовір'ям. В усякому разі чисто ідеологічні мотиви, коли й грали для Москви тут якусь ролю, то очевидяки, не першорядну... Це розуміють добре в наш час і російські дослідувачі цього акту, відверто підкреслюючи ті вигоди, які могла би створити ця умова з Україною для політичних планів Москви. „Політичне об'єднання великоруського племені, пише, напр., акад. Філіппов, над чим працювала Москва з XIV віку до початку XVI століття, закінчилося включенням до Московського царства народу українського, що забезпечувало Москві вплив на південному заході та підтримувало народну колонізацію півдня, яка почалася з північного сходу ще в XV ст. і продовжувалася в XVI—XVII в.“¹⁾ Але спинятись уважніше на цьому питанню ми тут не будемо. Нам лише важливо сконстатувати що і Московські Царі були кревно зацікавлені в утворенню союзу з Україною. Цього не міг не розуміти в той час і Богдан Хмельницький. А раз так, то, очевидяки, Гетьман, коли заключав звязки з Московським Царем, не міг свідомо віддавати Україну під „протекцію“ царську, поступаючись „правами і вольностями“ рідного краю, які в наслідок упертої крівавої боротьби з Польщею здобув перед тим для України, як незалежної

¹⁾ Див. Філіппова: „Учебникъ истории русского права. Пособие къ лекціямъ“, 341 ст.

Козацької Держави. Було би неймовірно щоб такий далекозорний політик, як Хмельницький, скинув з українських рамен „маєстат королівський“ лише для того, щоб віддати без усіх застережень незалежну Українську Державу, їм збудовану, під „маєстат царський“. Ясно, що ідея політичної незалежності України, яко держави самостійної, і під „протекцією“ царя в уяві й гетьмана, і його уряду, і цілого війська Запорожського мусіла залишатися непопитною.

А що ідея ця жила в той час на Україні, тому красномовним свідоцтвом являється низка яскравих і виразних фактів. Одна думка про необхідність присягати цареві викликала на Україні обурення: „Старий полковник Богун, пише В. Липинський, один з найбільше заслужених і найбільше поважних провідників повстання, рішуче від такої присяги відмовився... Так само не хотіло присягати й рядове козацтво. В полках Кропивнянському та Полтавському козаки урядників московських „киями побили“. Полки Уманський та Брацлавський, хоч найбільше на небезпеку виставлені, цареві присяги не зложили. Міщане чорнобильські „Москву не охоче приняли“, а переяславських треба було насильно до присяги гнати. Київ „силою під мечовим каранням“ до присяги був приведений. Що найзнаменніше — продовжує Липинський — відмовилося присягати українське православне духовенство. Митрополит і архимандрит печерський заявили, „що волять померти, чим присягнути цареві..“¹⁾

Хіба-ж це не красномовні факти, які свідчать, що вже сама думка про можливість „підлегlosti“ царю викликала на Україні таке одностайнє обурення? Отже, очевидчаки, і та „протекція“ царська, про яку йшла мова на Переяславській раді, зовсім не розумілася суспільством українським як форма залежності одної держави від другої, — залежності, яку в наш час право державне означує словом „протекторат“. З тим більшим правом ми можемо це твердити, що ідея незалежної держави Української жила і далі на Україні і не вмирала ніколи. Свідчить про те і вся дальша (після Хмельницького) історія України з цілою низкою яскравих і красномовних фактів. І Дорошенко, і Мазепа, і Орлик і Павло Полуботок не могли б з'явитися в краю, який свідомо є то ніби, як „милост“ приняв „протекцію“ царську в „інтерпретації“ московських д'яків.

Бо коли-б ця „інтерпретація“ була для України прийманою, — урядові Московських царей не потрібно було-б для знищення українських „прав і вольностей“ напружувати стільки зусиль на протязі довгої—довгої низки років.. Навіть залізна рука царя Петра I-го була бессила для остаточного знищення українських „водьностей“.

¹⁾ Вячеслав Липинський: Україна на переломі, 34.

Лише в 1764 р. була скасована вже остаточно гетьманщина і лише в 1781 р. на Україну було поширено „Учрежденіе о губерніяхъ“, і це сталося лише тоді, коли після першого поділу Польщі в 1772 р. і Кучук-Кайнарджиського трактату з Туреччиною 1774 р., міжнародне становище Російської Імперії на півдні і на заході остаточно змінилось, і Україна була позбавлена можливості, для захисту своєї державності, кристуватися в союзною допомогою з півдня або з заходу. Петербургські політики уміли користуватися обставинами...

